

Therapeutic Agency in the Thought of Viktor Frankl and Its Correspondence with Qur'ānic Teachings

Masoumeh Navazi¹ and Mohammad Ali Heydari Mazreha Akhund^{2✉} and Bemanali Dehghan Mongabadi³

1. Corresponding Author, PhD student in Comparative Interpretation, Yazd University, Yazd, Iran: mnavazi@stu.yazd.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University, Yazd, Iran: heydari@yazd.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University, Yazd, Iran: badehghan@yazd.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
6 September 2025
Received in revised form:
4 November 2025
Accepted:
2 December 2025
Available online:
31 December 2025

Keywords:
Holy Quran,
semantic therapy,
volitional therapy,
environmental
determinism,
hereditary
determinism,
Viktor Frankl.

ABSTRACT

Objective: This study aims to examine and compare the components of "voluntary therapy" in Viktor Frankl's theory, by setting the teachings of the Holy Quran as a criterion and extracting the Quranic transcendental model.

Method: The present study, using a descriptive-analytical method and a comparative approach, extracted the five key components of Frankl's voluntary therapy (voluntary action, responsibility, morality, happiness, and negation of absolute determinism) and then evaluated and measured them by directly citing verses of the Holy Quran and authoritative interpretations.

Findings: The findings show that the Holy Quran, while confirming some commonalities such as free will and negation of absolute determinism, introduces fundamental criticisms of Frankl's anthropological reductionism. The Quran, by proposing the concept of "form", accepts the non-deterministic influence of environmental and hereditary factors, while Frankl considers free will to be absolute. The Quran also considers responsibility as "accountability before God", the axis of morality as "divine satisfaction", the source of happiness as "God's grace", and defines human agency within the framework of "the matter between the two", while Frankl's approach is world-centered and based on human autonomy.

Conclusion: Finally, this study shows that the Holy Quran, by providing a God-centered, comprehensive, and transcendent model, not only complements the weaknesses of existential psychotherapy, but also has the capacity to provide stronger theoretical foundations for meaning-making and agency therapy based on a monotheistic worldview

Cite this article: Navazi, M.; & Heydari Mazreha Akhund, M.A.; & Dehghan Mongabadi, B. (2025). Therapeutic Agency in the Thought of Viktor Frankl and Its Correspondence with Qur'ānic Teachings.

The Quran and Science, 19 (37), 11-40.

<https://doi.org/10.22034/qve.2026.19660.1775>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2026.19660.1775>

Introduction

This research conducts a comparative study of the concept of "Freedom Therapy" from Viktor Frankl's perspective with the teachings of the Holy Quran. Viktor Frankl, the Austrian psychiatrist and founder of the Logotherapy school, introduces free will as one of the fundamental pillars in treating mental and psychological illnesses. From his viewpoint, human beings are autonomous creatures who can give meaning to life and overcome sufferings even in the most difficult circumstances through conscious choice. Freedom Therapy is based on components such as freedom in performing actions, freedom and responsibility, freedom and ethical conduct, freedom and happiness, and freedom and the negation of absolute determinism.

Given that the Holy Quran, as the sacred book of Muslims, contains profound teachings regarding anthropology and psychology, the question arises whether there is alignment between Frankl's view and Quranic teachings regarding free will and its role in mental health. Preliminary investigations show that despite existing research on Logotherapy and the Quran, no independent study has been conducted comparing the components of Frankl's Freedom Therapy with Quranic teachings. Therefore, this research aims to fill this scientific gap and present a new horizon in the treatment of mental and psychological illnesses based on Quranic teachings.

Methodology

This research employs a descriptive-analytical approach with a comparative method. The study population includes all written works of Viktor Frankl in the field of Logotherapy and Freedom Therapy, as well as Quranic verses related to the concept of free will. Sampling was conducted purposefully, and the five components of Freedom Therapy were extracted from Frankl's works. Data collection tools included note-taking from library sources comprising: 1) Viktor Frankl's main works (such as "Man's Search for Meaning," "The Doctor and the Soul," and "Logotherapy"); 2) The Holy Quran and authoritative commentaries (including Al-Mizan, Majma' al-Bayan, Tafsir-e Nemouneh, and Al-Tafsir al-Kabir); 3) Narrations of the Ahl al-Bayt (AS); and 4) Relevant previous research. The main variables of the research are the five components of Freedom Therapy (freedom in performing actions, freedom and responsibility, freedom and ethical conduct, freedom and happiness, and freedom and the negation of absolute determinism). Data analysis was conducted qualitatively using content analysis and conceptual comparison. Thus, first the mentioned components were extracted from Frankl's works, then relevant verses and narrations for each component were identified, and finally the degree of alignment and differences between the two perspectives were analyzed and compared.

Findings

The research findings regarding the five main components of Freedom Therapy are as follows:

1. **Freedom in Performing Actions:** Frankl believes in absolute human freedom in performing actions and completely negates the role of environment, heredity, and instincts. In contrast, while emphasizing human free will (such as the verse "Every soul is held in pledge for what it has earned" - Al-Muddaththir: 38), the Holy Quran accepts the influence of environment and heredity as effective but not absolutely determining factors. Quranic examples such as the story of Prophet Noah's son, the wives of Noah and Lot, Asiya the wife of Pharaoh, and Kumayl ibn Ziyad demonstrate that humans can overcome environmental and hereditary influences through their will.

2. **Freedom and Responsibility:** From Frankl's perspective, freedom must be meaningful within the framework of responsibility, and humans are defined based on their responsibility. The Holy Quran also strongly emphasizes human responsibility. Verses such as "Stop them; indeed, they are to be questioned" (Al-Saffat: 24) and "Then you will surely be asked that day about pleasure" (Al-Takathur: 8), along with numerous narrations, show complete alignment between these two views. In both approaches, humans are introduced as free but responsible beings who must answer for their actions.

3. **Freedom and Ethical Conduct:** Based on his experiences in concentration camps, Frankl believes that humans can maintain their spiritual freedom and behave ethically even in the darkest circumstances. The Holy Quran presents this concept as "charity in hardship." Verses regarding the altruism of the Ansar in Surah Al-Hashr (verse 9) and the feeding by the Ahl al-Bayt (AS) in Surah Al-Insan (verse 8), along with numerous narrations, indicate that humans can voluntarily observe moral virtues even in difficult conditions.

4. **Freedom and Happiness:** Frankl believes that humans can eliminate despair and replace it with happiness through exercising their free will. The Holy Quran also considers happiness as the result of faith and righteous voluntary actions, but with the fundamental difference that in the Quran, happiness is discussed both in this world and the hereafter. Verses such as "Say, 'In the bounty of Allah and His mercy - in that let them rejoice'" (Yunus: 58) and "Faces that Day will be radiant" (Al-Qiyamah: 22) refer to worldly and otherworldly happiness resulting from voluntary actions.

5. **Freedom and the Negation of Absolute Determinism:** Frankl strongly criticizes the theory of absolute determinism and considers it dangerous. The Holy Quran also rejects absolute determinism and introduces it as contrary to

divine justice. Verses such as "Whoever comes with a good deed will have ten times the like thereof" (Al-An'am: 160) and "Today every soul will be recompensed for what it earned" (Ghafir: 17), along with numerous narrations from Imam Ali (AS) and Imam Reza (AS), emphasize that God does not compel humans to sin but has created them with free will to choose the path of truth or falsehood by their own volition.

Discussion and Conclusion

The research results indicate significant alignment between Frankl's perspective and the teachings of the Holy Quran regarding Freedom Therapy. Complete alignment is observed in the components of responsibility, ethical conduct, and negation of absolute determinism. Regarding the component of freedom in performing actions, both perspectives emphasize free will, but the Quran accepts the influence of environment and heredity to some extent, while Frankl considers these factors completely ineffective. This difference can be attributed to the Quran's comprehensiveness in attending to various dimensions of human existence. Regarding the happiness component, the Quranic perspective is considerably more comprehensive, as it includes otherworldly happiness as the ultimate result of human voluntary actions.

The findings of this research align with previous studies (such as those by Ghanbarpour and Nalbandi, and Zare'i Hajiabadi and Omrani) that have somehow emphasized the alignment of Logotherapy with Islamic teachings. However, the innovation of the present research lies in its specific focus on the five components of Freedom Therapy and their detailed comparison with Quranic verses.

The practical applications of this research in the field of counseling and psychotherapy are significant. By combining Frankl's Freedom Therapy components with Quranic teachings, a comprehensive therapeutic approach can be designed for patients with mental and psychological illnesses that, while benefiting from modern psychological knowledge, is compatible with the cultural and religious beliefs of Iranian society. It is suggested that future research examine the effectiveness of this integrated approach in treating disorders such as depression and anxiety.

بررسی تطبیقی اختیار درمانی از دیدگاه قرآن کریم و ویکتور فرانکل

معصومه نوازی^۱ و محمدعلی حیدری مزرعه آخوند^۲ و بهمانعلی دهقان منگابادی^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری رشته تفسیر تطبیقی، دانشگاه یزد، یزد، ایران: mnnavazi@stu.yazd.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران: heydari@yazd.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران: badehghan@yazd.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این پژوهش با هدف بررسی و تطبیق مؤلفه‌های «اختیاردرمانی» در نظریه ویکتور فرانکل، با معیار قرار دادن آموزه‌های قرآن کریم و استخراج الگوی متعالی قرآنی انجام شده است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

روش: پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، پنج مؤلفه کلیدی اختیاردرمانی فرانکل (اختیار در انجام اعمال، مسئولیت‌پذیری، اخلاق‌مداری، شادکامی و نفی جبر مطلق) را استخراج کرده و سپس با استناد مستقیم به آیات قرآن کریم و تفاسیر معتبر، به ارزیابی و سنجش آن‌ها پرداخته است.

تاریخ دریافت:

۱۵ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۳ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۱ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۲ بهمن ۱۴۰۴

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد قرآن کریم ضمن تأیید برخی اشتراکات مانند آزادی اراده و نفی جبر مطلق، نقدهای بنیادینی به تقلیل‌گرایی انسان‌شناختی فرانکل وارد می‌کند. قرآن با طرح مفهوم «شاکله»، تأثیر غیرجبری عوامل محیطی و وراثتی را می‌پذیرد، درحالی‌که فرانکل اختیار را مطلق می‌داند. همچنین قرآن مسئولیت را «پاسخ‌گویی در پیشگاه خدا»، محور اخلاق را «رضایت الهی»، سرچشمه شادکامی را «فضل خداوند» دانسته و اختیار انسان را در چارچوب «امر بین الامرین» تعریف می‌کند، حال آن‌که رویکرد فرانکل دنیامحور و مبتنی بر خودبنیادی انسان است.

کلیدواژه‌ها:

قرآن کریم،

معنادرمانی،

اختیاردرمانی،

جبر محیطی،

جبروراثتی،

ویکتورفرانکل.

نتیجه‌گیری: در نهایت، این تحقیق نشان می‌دهد که قرآن کریم با ارائه الگوی خدامحور، جامع و متعالی، نه تنها نقاط ضعف روان‌درمانی وجودگرا را تکمیل می‌کند، بلکه ظرفیت ارائه مبانی نظری مستحکم‌تری برای معنابخشی و اختیاردرمانی، بر پایه جهان‌بینی توحیدی را دارا است.

استناد: نوازی، معصومه؛ و حیدری مزرعه آخوند، محمدعلی؛ و دهقان منگابادی، بهمانعلی (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی اختیار درمانی از دیدگاه قرآن کریم و ویکتور فرانکل. *قرآن و علم*، ۱۹ (۳۷)، ۴۰-۱۱. <https://doi.org/10.22034/qve.2026.19660.1775>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیة.

مقدمه

امروزه مشاوران و روان‌شناسان برای مقابله با بیماری‌های روحی و روانی، راهکارهایی همچون معنویت‌درمانی، واقعیت‌درمانی، روان‌درمانی، امیددرمانی، قصه‌درمانی، خلاقیت‌درمانی و شفقت‌درمانی ارائه کرده‌اند. این روش‌ها به افراد کمک می‌کنند تا با مشکلات روانی خود بهتر کنار بیایند و کیفیت زندگی بالاتری را تجربه کنند. هر یک از این شیوه‌های درمانی در رفع مشکلاتی چون افسردگی، اضطراب، تجربیات ناخوشایند، فوبیا و اختلالات خواب نقش کلیدی دارند و متناسب با شرایط خاص هر بیمار به کار گرفته می‌شوند.

ویکتور فرانکل، روان‌پزشک و بنیان‌گذار مکتب معنادرمانی، با بهره‌گیری از این روش به درمان بیماران خود می‌پرداخت. در معنادرمانی، بیمار در مسیری هدایت می‌شود که بتواند معنای زندگی و فلسفه حیات خویش را بیابد. فرانکل در این رویکرد به مؤلفه‌هایی چون رنج‌درمانی، عشق‌درمانی، کاردرمانی، دین‌درمانی و اختیاردرمانی اشاره کرده است. بر اساس اختیاردرمانی، انسان دارای اراده آزاد است و می‌تواند با انتخاب آگاهانه در هر لحظه برای زندگی خود معنایی برگزیند. فرانکل در این زمینه مؤلفه‌هایی همچون اختیار در انجام اعمال، اختیار و مسئولیت‌پذیری، اختیار و اخلاق‌مداری، اختیار و شادکامی و اختیار و نفی جبر مطلق را مطرح کرده است.

این مفهوم در قرآن کریم نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ چنان‌که خداوند در آیات «إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان: ۳) و «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» (کهف: ۲۹) به اختیار انسان اشاره می‌کند. در روایات اهل‌بیت (علیهم‌السلام) نیز این مفهوم برجسته شده است؛ امام علی (علیه‌السلام) در رد اندیشه جبرگرایان می‌فرماید: «اگر چنین بود، هر آینه ثواب و عقاب، امر و نهی و تنبیه باطل بود؛ وعده و وعید بی‌اساس، بدکار را نکوهش و نیکوکار را ستایشی نبود» (ابن‌بابویه، ۱۳۵۷: ۳۸۰/۱). همچنین امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید: «خداوند عادل‌تر از آن است که بنده‌ای را بر کاری مجبور سازد، آن‌گاه او را عقوبت دهد» (همان، ۳۶۱).

این پژوهش در پی آن است که مؤلفه‌های اختیاردرمانی فرانکل با آموزه‌های قرآن کریم مورد بررسی و تطبیق قرار گیرد و از این رهگذر، افق تازه‌ای در درمان بیماری‌های روحی و روانی بر اساس قرآن کریم گشوده شود. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش چنین است: تا چه اندازه اختیاردرمانی و مؤلفه‌های آن می‌تواند در درمان بیماری‌های روحی و روانی مؤثر واقع شود؟

پیشینه

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده توسط نگارنده، پژوهشی با عنوان مشخص «اختیاردرمانی از دیدگاه ویکتور فرانکل و تطبیق آن با آموزه‌های قرآن» یافت نشد. با این حال، مطالعاتی در حوزه معنادرمانی و نظریه‌های فرانکل وجود دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. «بررسی تطبیقی دیدگاه قرآن با نظریات راجرز، مازلو و ویکتور فرانکل درباره تقویت اراده»، معصومه قنبرپور و شهین نعلبندی (مجله پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، زمستان ۱۴۰۰، شماره ۲). این پژوهش با روش تحلیلی - توصیفی و با مراجعه به آیات قرآن و نظریه‌های روان‌شناسان مکتب انسان‌گرا، راهکارهای لازم برای تقویت اراده افراد را بیان کرده است.

۲. «قرآن و معنادرمانی»، اسماعیل زارعی حاجی‌آبادی و مهدیه‌السادات عمرانی (مجله مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، پاییز ۱۳۸۸، سال سیزدهم، شماره ۳). نگارندگان در این پژوهش با رویکرد اثبات‌گرایی، تفسیری، انتقادی و مقایسه‌ای به گردآوری اطلاعات پرداخته و موضوعاتی چون عملکرد معنادرمانی و شیوه مواجهه روان‌درمانگر با مسائل بیمار را بررسی کرده‌اند.

۳. «اثر بخشی معنادرمانی قرآن و معنادرمانی فرانکل بر سلامت روان و بهزیستی ذهنی مادران افسرده»، فریده داودی و همکاران (مجله پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، پاییز زمستان ۱۳۹۳، سال پنجم، شماره ۲). این پژوهش با استفاده از آزمون افسردگی، به بررسی میزان اثربخشی معنادرمانی قرآن و معنادرمانی فرانکل بر سلامت روان و بهزیستی ذهنی مادران افسرده پرداخته است.

بر اساس آنچه بیان شد، در موضوع مورد نظر که بر «اختیاردرمانی از دیدگاه ویکتور فرانکل و تطبیق آن با آموزه‌های قرآن» متمرکز است، پژوهشی با این عنوان و هدف تاکنون انجام نشده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شده است. در گام نخست، مؤلفه‌های اختیاردرمانی از دیدگاه ویکتور فرانکل استخراج گردید و سپس این مؤلفه‌ها با آموزه‌های قرآن کریم مورد بررسی و سنجش قرار گرفت. منابع مورد استفاده در این پژوهش شامل آیات قرآن کریم، روایات اهل بیت (علیهم‌السلام)، تفاسیر معتبر و آثار ویکتور فرانکل بوده است.

۱. ویکتور فرانکل و معنادرمانی

ویکتور امیل فرانکل، روان‌پزشک، فیلسوف و استاد عصب‌شناسی دانشکده پزشکی دانشگاه وین، در ۲۶ مارس ۱۹۰۵ در وین متولد شد. وی استاد ممتاز و بنیان‌گذار سومین مکتب روان‌درمانی، یعنی معنادرمانی است (فرانکل، ۱۴۰۱: ۵). معنادرمانی یا لوگوتراپی از واژه یونانی «لوگوس» به معنای «معنا» گرفته شده است. به گفته فرانکل، معنادرمانی عبارت است از «درمان از رهگذر معنا، شفا بخشی از رهگذر معنا یا روان‌درمانی متمرکز بر معنا» (فرانکل، ۱۳۹۲: ۱۴).

این رویکرد بر این فرض استوار است که زندگی دارای معنایی بی‌قید و شرط است و هر فرد، در هر زمان و مکان، می‌تواند آن معنا را بیابد و کشف کند؛ بنابراین زندگی هرگز عبث و بیهوده نیست (همان، ۱۵). بر اساس اصول معنادرمانی، تلاش برای یافتن معنا در زندگی اساسی‌ترین نیروی محرکه هر فرد در طول حیات اوست (فرانکل، ۱۴۰۲: ۹۹).

از دیدگاه فرانکل، آنچه انسان را از سایر موجودات متمایز می‌سازد، برخورداری از معنا در زندگی است. او معنا را برای انسان همچون آهن‌ربا برای آهن می‌داند؛ به این معنا که وضعیت روانی انسان همانند ذرات آهن است که در نبود معنا پراکنده و گریزان می‌شوند و در نهایت به پوچی می‌انجامند. نابسامانی‌های زندگی نیز ریشه در فقدان معنا دارند (فرانکل، ۱۳۹۲: ۱۳).

هدف معنادرمانی تواناسازی افراد برای کشف معنای منحصر به فرد زندگی خویش است. این رویکرد می‌کوشد تا فرد را در یافتن هدف و منظوری باری دهد که متناسب با وجود و هستی او بوده و برایش معنا داشته باشد (همان، ۱۸-۱۹). فرانکل معتقد است زندگی تحت هر شرایطی واجد معناست. وی با معنادهی به زندگی از رهگذر مفاهیمی چون اختیار، رنج، مرگ، امید و عشق، راه‌های درمان بیماری‌های روحی و روانی را استخراج کرده و برای هر یک قواعدی وضع نموده است. از نظر او هیچ‌یک از این مؤلفه‌ها عبث و بیهوده نیستند.

فرانکل بر این باور است که در هر مصیبتی معنایی نهفته است؛ اگر افراد میدان دید خود را گسترش دهند و ارزش نهفته در آن مصیبت را دریابند، قادر خواهند بود شجاعانه آن را بپذیرند و با آن مقابله کنند. این برداشت با آموزه‌های قرآن کریم هم‌خوانی دارد؛ چنان‌که در آیه «وَلْتَبْلُوْكُمْ بَشِيْرًا مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِيْنَ» (بقره: ۱۵۵) به همین معنا اشاره شده است.

انسان‌ها در اجتماع نیازمند یافتن معنایی برای زندگی خود هستند؛ در غیر این صورت دچار خلأ وجودی می‌شوند که منشأ بسیاری از ملالت‌ها و بی‌حوصلگی‌هاست (فرانکل، ۱۳۹۲: ۱۱-۱۲). معنادرمانی به انسان کمک می‌کند تا معنای درد و رنج‌هایش را بیابد و شرایط دشوار را به آرامش و آسایش تبدیل کند (همان، ۱۷). در این میان، فرانکل مفهوم اختیار را برجسته ساخته و جبر را در زندگی نفی می‌کند. او بر این باور است که با به‌دادن به اختیار انسان در انجام کارها می‌توان روان‌پزشی را درمان کرد. در ادامه، به تفصیل به تبیین اختیاردرمانی و مؤلفه‌های آن از دیدگاه فرانکل پرداخته خواهد شد.

۲. اختیار درمانی از دیدگاه ویکتور فرانکل

از دیدگاه ویکتور فرانکل، انسان موجودی آزاد و صاحب اختیار است که می‌تواند برای سرنوشت خود تصمیم بگیرد و خالق آن باشد. به باور وی، انسان تحت هر شرایطی از این آزادی بهره‌مند است و هیچ موقعیتی نمی‌تواند اختیار او را به‌طور کامل سلب کند.

در چارچوب «اختیاردرمانی»، فرانکل مؤلفه‌های متعددی را مطرح کرده است که هر یک بیانگر ابعاد مختلف آزادی و مسئولیت انسان در زندگی‌اند. این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از:

- **اختیار در انجام اعمال:** توانایی انتخاب و انجام رفتارها بر اساس اراده و آگاهی فردی.
 - **اختیار و مسئولیت‌پذیری:** پذیرش پیامدهای انتخاب‌ها و تصمیم‌ها و تعهد نسبت به آن‌ها.
 - **اختیار و اخلاق‌مداری:** پیوند آزادی انسان با ارزش‌های اخلاقی و پایبندی به اصول انسانی.
 - **اختیار و شادکامی:** نقش اختیار در دستیابی به رضایت و خوشبختی در زندگی.
 - **اختیار و نفی جبر مطلق:** رد هرگونه جبرگرایی محیطی یا وراثتی و تأکید بر آزادی اراده انسان.
- در ادامه، هر یک از این مؤلفه‌ها به تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

یک. اختیار در انجام اعمال

یکی از مؤلفه‌های اساسی در اختیاردرمانی فرانکل، پذیرش اختیار مطلق در انجام کارها است. به باور او، غریزه، وراثت یا شرایط محیطی تعیین‌کننده سرنوشت انسان نیستند (فرانکل، ۱۳۹۲: ۱۵). برخلاف دیدگاه روان‌شناسان جبرگرا همچون فروید و اسکینر که انسان را تحت تأثیر محیط، غرایز و وراثت می‌دانستند، فرانکل اختیار را به معنای رهایی از سلطه غرایز، خوی‌ها، عادت‌ها و شرایط محیطی تعریف می‌کند (همان، ۱۵-۱۶).

از نظر فرانکل، انسان دارای غرایز است، اما این غرایز مالک او نیستند. به همین ترتیب، محیط نیز سازنده مطلق انسان به شمار نمی‌آید؛ بلکه همه چیز به عناصری وابسته است که انسان خود محیط را با آن‌ها شکل می‌دهد. بنابراین، انسان محصول صرف وراثت و محیط نیست، بلکه آزادی در تصمیم‌گیری است که زندگی او را می‌سازد (فرانکل، ۱۴۰۱: ۲۸-۲۹).

فرانکل بر این باور است که انسان در زندگی با شرایطی مواجه می‌شود که خود ایجادکننده آن‌ها نبوده است؛ مانند بیماری یا فقدان عزیزان. با این حال، فرد قادر است در برابر این مصیبت‌ها تصمیم بگیرد: یا تسلیم شود و یا شجاعانه در برابر آن‌ها ایستادگی کند. به تعبیر فرانکل، انسان تحت سلطه شرایط نیست، بلکه این شرایطاند که مطیع اراده و عزم او می‌شوند (فرانکل، ۱۳۹۲: ۱۱).

دو. اختیار و مسئولیت‌پذیری

از دیگر مؤلفه‌های اختیاردرمانی فرانکل، پذیرش مسئولیت اعمال توسط انسان است. به باور او، اختیار باید در چارچوب مسئولیت قرار گیرد؛ زیرا اگر آزادی و اختیار از این چارچوب خارج شوند، به‌سرعت در مسیر سقوط، زوال، خودکامگی و استبداد قرار خواهند گرفت (فرانکل، ۱۴۰۲: ۱۵۸).

بر این اساس، معنادرمانی و به تبع آن اختیاردرمانی می‌کوشند فرد را نسبت به وظیفه مسئولیت‌پذیری آگاه سازند، در حالی که او همچنان آزاد است تا خود انتخاب کند در برابر چه کسی یا چه چیزی احساس مسئولیت داشته باشد. در این رویکرد، انسان بیش از هر چیز بر مبنای مسئولیتش تعریف می‌شود (فرانکل، ۱۳۹۲: ۲۰).

فرانکل در معرفی مکتب معنادرمانی تأکید می‌کند که این شیوه تنها آگاهی فرد را نسبت به مسئولیت ارتقا می‌بخشد و عمل به مسئولیت بر عهده خود اوست. این مسئولیت شامل پاسخ‌گویی به پرسش‌های بنیادین زندگی و تفسیر معنای آن نیز می‌شود (همان، ۲۰). به باور فرانکل، انسان تنها موجود مختاری است که حقیقت وجودی او بر اساس مسئولیتش تفسیر و معنا می‌یابد (همان، ۲۶).

سه. اختیار و اخلاق‌مداری

از دیگر مؤلفه‌های اختیاردرمانی فرانکل، اختیار و اخلاق‌مداری است. بدین معنا که انسان در شیوه برخورد، واکنش نسبت به سرنوشت و انتخاب مسیر زندگی کاملاً آزاد است. به باور فرانکل، انسان‌ها در هر شرایط و موقعیتی که باشند، در گزینش اعمال خویش مختارند؛ حتی در تاریک‌ترین لحظه‌ها نیز می‌توانند آزادی معنوی و استقلال خود را حفظ کنند (فرانکل، ۱۳۹۲: ۹-۱۰).

فرانکل با تکیه بر تجارب اردوگاهی خود بر این باور است که بشر حتی در شرایط هولناک فشارهای روحی و جسمی قادر است آزادی معنوی و فضیلت اخلاقی خود را حفظ کند، بر بی‌احساسی غلبه یابد و تندخویی را مهار نماید (فرانکل، ۱۴۰۲: ۶۸-۶۹). او در این زمینه به نمونه‌هایی اشاره می‌کند؛ مردانی که در اردوگاه کار اجباری به کلبه‌های دیگر می‌رفتند، دیگران را دل‌داری می‌دادند و آخرین تکه نان خود را با آنان تقسیم می‌کردند. این تجربه نشان می‌داد که همه چیز را می‌توان از انسان گرفت، جز یک چیز: آزادی اراده و اختیار او (همان، ۶۹).

فرانکل همچنین بیان می‌کند که گرچه شرایط نامناسب زندگی - مانند کمبود خواب، غذای ناکافی و فشارهای روانی - موجب واکنش‌های خاص زندانیان می‌شد، اما در تحلیل نهایی روشن می‌شود که تغییر ماهیت زندانیان نتیجه شرایط اردوگاهی نبود، بلکه حاصل تصمیم درونی آنان بود. بنابراین، هر فردی می‌تواند ارزش انسانی خود را حتی در اردوگاه کار اجباری حفظ کند (همان، ۷۱). از این رو، باید گفت انسان هرگز به‌طور جبری به سوی رفتار اخلاقی سوق داده نمی‌شود؛ بلکه از روی اراده و اختیار تصمیم می‌گیرد که اخلاقی رفتار کند. چنین رفتاری نه برای ارضای سائق اخلاقی یا آسودگی وجدان، بلکه به دلیل پابندی به اصول و باورهای است که فرد به آن‌ها اعتقاد دارد؛ خواه به خاطر کسی که دوستش دارد یا به خاطر خداوند خویش (فرانکل، ۱۴۰۲: ۱۲۴).

چهار. اختیار و شادکامی

فرانکل در روش اختیاردرمانی خود به رابطه میان اختیار و شادکامی اشاره کرده است. به باور او، انسان باید منبع نهایی کامیابی خویش باشد و شادی را برای خود به ارمغان آورد تا از غم و اندوه‌هایی یابد (فرانکل، ۱۳۹۲: ۵۰). فرانکل با بهره‌گیری از تجربیات شخصی در مواجهه با حوادث مرگبار زندگی، بر آن است که این احساس را در روان فرد ایجاد کند که او مسئول شادکامی خویش است. وی در توصیف تجربه خود می‌نویسد: «در متن گرفتاری‌ها، سختی‌ها و زندان کوشیدم تا دلیلی برای خود و این مرگ تدریجی بیابم؛ در این تلاش بر ضد ناامیدی و مرگ ناگهان دیدم روانم گویی غلاف اندوه را شکافته است» (همان، ۱۳). به عبارت دیگر، انسان با به‌کارگیری اختیار می‌تواند ناامیدی و اندوه را از خود دور کرده و شادی را جایگزین آن سازد.

فرانکل بر این باور است که آزادی رفتار، انسان را به سلامت روان رهنمون می‌سازد (همان، ۱۵). پذیرش احساسات، خندیدن به مشکلات زندگی، توجه به حکمت‌ها و معانی رنج‌های فردی، و فعالیت در جهت عشق و ایثار برای دیگران - که همگی در پرتو اختیار شکل می‌گیرند - آرامش را برای انسان به همراه دارند (همان، ۱۷).

از سوی دیگر، معنادرمانی و به تبع آن اختیاردرمانی بر تواناسازی بیماران برای غلبه بر «مثلث غم‌انگیز زندگی» یعنی درد، گناه و رنج تمرکز دارد. این رویکرد در مواجهه با افراد مبتلا به خلأ وجودی (پیشانی روحی)، می‌کوشد آگاهی وجودی آنان را افزایش دهد و بینششان را نسبت به محدودیت‌های زندگی ارتقا بخشد. بدین ترتیب، فرد با بهره‌گیری از فنون اختصاصی معنادرمانی به آرامش و شادکامی دست می‌یابد (همان، ۱۹-۲۰).

پنج. اختیار و نفی جبر مطلق

یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های اختیاردرمانی فرانکل، نفی جبر مطلق است. از آنجا که وی به اختیار مطلق انسان اعتقاد دارد، به‌طور طبیعی هرگونه جبر در زندگی را انکار می‌کند. فرانکل به‌طور جدی از نظریه‌ها و مکاتبی که انسان را موجودی فاقد آزادی عمل و قدرت تصمیم‌گیری در برابر شرایط و موقعیت‌های زندگی می‌دانند و اراده او را نادیده می‌گیرند، انتقاد می‌کند. به باور او، آنچه نادرست و خطرناک است، حمایت از اندیشه جبر مطلق است.

فرانکل معتقد است انسان در هر شرایطی می‌تواند تصمیم بگیرد که تسلیم موقعیت شود یا در برابر آن مقاومت کند. او موجودی نیست که رفتارهایش از پیش در برابر شرایط برنامه‌ریزی شده باشد؛ بلکه هر واکنش او نتیجه تصمیم، خواست و اراده شخصی اوست (فرانکل، ۱۳۹۲: ۱۵۵). به عقیده فرانکل، پیروان مذهبی که به جبر مطلق گرایش دارند، در واقع به همه باورهای خود پشت پا زده و آن‌ها را انکار می‌کنند. زیرا اگر انسان اختیاری نداشته باشد، ایمان آوردن یا نیاوردن او هیچ مسئولیتی در پی نخواهد داشت. در چنین وضعیتی، مذهب به اندیشه‌ای پوشالی و کاذب تبدیل می‌شود و تعلیم و تربیت نیز به سرابی فریبنده و بی‌اساس بدل خواهد شد (همان، ۱۵۷).

۳. سنجش مؤلفه‌های اختیار درمانی فرانکل با آموزه‌های قرآن

گرچه معنادرمانی و به تبع آن اختیاردرمانی نخستین‌بار از سوی روان‌شناسان و روان‌پزشکان وارد جامعه علمی شد، اما می‌توان مبانی و اصول این رویکردها را در قرآن کریم نیز جست‌وجو کرد. قرآن به‌عنوان کتابی الهی، سرچشمه معارف عمیق انسانی و روان‌شناختی است؛ چنان‌که در وصف آن آمده است: «قُلْ أُنْزِلَتْهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا» (فرقان: ۶).

بر این اساس، در ادامه پژوهش، دیدگاه‌های فرانکل در باب اختیاردرمانی با آیات قرآن کریم مورد سنجش و تطبیق قرار خواهد گرفت تا میزان هم‌سویی و تفاوت‌های این دو منبع روشن شود.

یک. سنجش مولفه اختیار در انجام اعمال

فرانکل اختیار انسان را به صورت مطلق در انجام کارها دخیل می‌داند و برای محیط، وراثت و دیگر مؤلفه‌ها اعتباری قائل نیست. در آموزه‌های قرآن کریم نیز به اختیار انسان در انجام اعمال اشاره شده است؛ با این تفاوت که علاوه بر اختیار، عواملی همچون محیط و وراثت نیز به عنوان عناصر مؤثر در تعیین سرنوشت انسان مطرح می‌شوند. این مفهوم در آیه «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا» (اسراء: ۸۴) با واژه «شاکله» بیان شده است. شاکله به معنای ساختار درونی و ویژگی‌های فردی است که به اعمال انسان شکل می‌دهد و مسیر زندگی او را مشخص می‌سازد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۲/۲۴۸).

در حقیقت می‌توان دریافت که محیط و وراثت بر شخصیت انسان تأثیرگذارند، اما علت تامه و تعیین کننده مطلق نیستند. قرآن کریم نمونه‌هایی از غلبه اراده بر محیط و وراثت ارائه می‌دهد؛ از جمله داستان فرزند حضرت نوح (علیه السلام) که با وجود انتساب به خاندان پیامبر، راه شقاوت را برگزید. آیات قرآن بیانگر آن است که فرزند نوح (علیه السلام) هنگام نزول عذاب حاضر به همراهی با پدر نشد و در نهایت گرفتار طوفان گردید و غرق شد. در مکالمه حضرت نوح با خداوند متعال، هنگامی که نوح (علیه السلام) عرض می‌کند: «پسرم از اهل من بود، پس چرا غرق شد؟»، خداوند پاسخ می‌دهد: «او از اهل تو نبود، زیرا عمل ناشایست انجام می‌داد»؛ «وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ؛ قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ» (هود: ۴۵-۴۶).

به عقیده صاحب مجمع البیان، فرزند حضرت نوح به دلیل کفر و رفتار ناشایست از شمول احکام ویژه خاندان آن حضرت خارج شد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵/۲۵۳). این نمونه خود شاهدهی بر غلبه نیروی اراده بر وراثت و محیط است و نشان می‌دهد که اختیار و تصمیم فردی می‌تواند بر عوامل بیرونی و موروثی فائق آید.

نمونه‌ای دیگر از نقش محیط در اعمال انسان، همسران نوح و لوط هستند. آنان با وجود آن که تحت سرپرستی دو بنده صالح خداوند قرار داشتند، به ایشان خیانت کردند و در نهایت به آتش دوزخ وارد شدند: «حَضَرَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَامْرَأَتَ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيا عَنْهُمَا النَّارَ مَعَ الدَّاحِلِينَ» (تحریم: ۱۰).

به عبارت دیگر، آنان با اراده خود راه کفر را برگزیدند و زندگی در خاندان رسالت و هم‌نشینی با پیامبران الهی مانع تصمیم و اختیارشان نشد. از این رو، به سبب کفر و دشمنی با مؤمنان مجازات شدند و خویشاوندی با پیامبران سودی برایشان نداشت (فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۱۴۲۰: ۵۷۴/۳۰). این نمونه نشان می‌دهد که محیط مانع اعمال آنان نبود.

از شواهد دیگر غلبه اراده بر محیط، می‌توان به آسیه همسر فرعون اشاره کرد. او با طاغوت و فرعون ستمکار مقابله کرد، تحت تأثیر محیط آلوده قرار نگرفت و از کفر تبری جست. خداوند از وی به‌عنوان الگوی زن مؤمن یاد می‌کند: «وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» (تحریم: ۱۱).

جمله «وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» نشان‌دهنده ناهم‌رنگی او با محیط آلوده است؛ به گونه‌ای که فشار محیط و همسر ستمکار مانع اطاعت او از خداوند نشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۰۴/۲۴). از دیگر دلایل آزادی اراده انسان در برابر محیط، ارسال پیامبران الهی است. خداوند در آیات متعدد یکی از اهداف بعثت انبیاء را تعلیم و تربیت انسان‌ها معرفی کرده است. اگر اعمال انسان به‌طور کامل توسط عوامل بیرونی تعیین می‌شد، این هدف زیر سؤال می‌رفت. قرآن می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه: ۲).

علامه طباطبایی ذیل این آیه بیان می‌کند که تزکیه مردم توسط رسول به معنای رشد صالح آنان، عادت دادن به اخلاق فاضله و اعمال صالحه، و رساندنشان به کمال انسانی است؛ به گونه‌ای که در دنیا و آخرت استقامت یابند و سعادت‌مند زندگی کنند و سعادت‌مند بمیرند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۶۵/۱۹).

به عبارت دیگر، تعلیم و تربیت انسان‌ها توسط انبیاء از جمله شواهد اختیار انسان در انجام اعمال است. انبیاء الهی نیامده‌اند تا دیوانگان مادرزاد را عاقل یا ناتوانان بالفطره را نابغه کنند؛ بلکه آمده‌اند تا با تربیت صحیح، اخلاق ناپسند را از انسان‌ها بزدایند و آنان را به صفات پسندیده بیارایند (بصیری و گوهری، نقش وراثت در سرنوشت انسان از منظر قرآن و حدیث، ۱۳۹۳: ۱۲۰).

از نقش وراثت در سعادت و شقاوت انسان می‌توان به آیه ۸۰ سوره کهف اشاره کرد: «وَأَمَّا الْعُلَامَ فَكَانَ آبَاؤُهُمْ مُؤْمِنِينَ فَحَشِينَا أَنْ يُزْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا» (کهف: ۸۰).

خداوند در این آیه به حضرت خضر علیه السلام فرمان می‌دهد که آن نوجوان را بکشد؛ زیرا اگر بزرگ می‌شد، به کفر گرایش می‌یافت و پدر و مادر مؤمن خود را به کفر و طغیان می‌کشاند (قرشی بنایی، تفسیر احسن‌الحديث، ۱۳۷۵: ۲۵۵/۶). بنابراین، اگر وراثت علت تامه بود، نباید از والدین مؤمن فرزندی کافر متولد شود.

نمونه‌ای دیگر، جعفر بن علی فرزند امام هادی علیه السلام است که فردی عیاش، نااهل و شراب‌خوار بود. امام هادی علیه السلام درباره او فرمود: «از فرزندم جعفر دوری کنید؛ همانا نسبت او به من همچون حام به نوح است» (خصیبی، ۱۴۱۹: ۳۸۱). در روایتی دیگر آمده است که جعفر به سبب افترا بر خدا، ادعای دروغین امامت، مخالفت با پدر و حسادت به برادر، به «جعفر کذاب» شهرت یافت (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۳۱۹/۱). این نمونه نشان می‌دهد که نیروی وراثت نتوانست بر اراده او غلبه کند، بلکه او با اختیار خود به ردائیل اخلاقی روی آورد.

از دیگر شواهد عدم انحصار تأثیر وراثت در سرنوشت، می‌توان به کمیل بن زیاد از اصحاب برجسته امام علی علیه السلام اشاره کرد. او و برادرش حارث بن زیاد در یک خانواده رشد یافتند، اما حارث قاتل فرزندان مسلم بن عقیل شد، در حالی که کمیل از یاران خاص امیرمؤمنان بود. امام علی علیه السلام درباره او فرمود: «تو از یاران سرّ من هستی» (راوندی، ۱۴۰۶: ۲۱۹/۲۱). همچنین در روایتی دیگر آمده است که حضرت به کاتب خود عبدالله بن ابی‌رافع دستور داد ده نفر از معتمدان را حاضر کند و نام کمیل را در میان آنان ذکر کرد (حر عاملی، ۱۱۰۴: ۳۳۵/۳۰). این روایت علاوه بر بیان جایگاه ویژه کمیل نزد امام علی علیه السلام، آزادی انسان از سلطه وراثت و محیط را نیز تبیین می‌کند؛ زیرا اگر این متغیرها علت تامه در سرنوشت انسان بودند، عملکرد دو برادر باید یکسان می‌بود.

بر اساس مطالب یادشده، محیط و وراثت در تکوین شخصیت انسان مؤثرند، اما تعیین‌کننده مطلق نیستند. آنچه در نهایت شخصیت انسان را شکل می‌دهد، اراده و انتخاب اوست. به باور فرانکل، انسان در مواجهه با مصیبت‌ها مختار است که تسلیم شرایط شود یا در برابر آن‌ها ایستادگی کند؛ محیط و وراثت نمی‌توانند بر این اختیار غلبه کنند. آموزه‌های قرآن نیز ضمن پذیرش تأثیر محیط و وراثت، انسان را در برخورد با مصائب مختار می‌داند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که انسان در هر شرایطی از آزادی و اختیار در انجام اعمال بهره‌مند است.

دو. سنجش مولفه اختیار و مسئولیت‌پذیری

فرانکل اختیار انسان را در چارچوب مسئولیت تعریف می‌کند و بر این باور است که حقیقت وجود آدمی بر پایه مسئولیت او شناخته می‌شود. در آموزه‌های قرآن نیز به مفهوم مسئولیت‌پذیری توجه ویژه شده است؛ به گونه‌ای که خداوند انسان را صاحب اراده آزاد، اما مسئول آفریده و او را در برابر اعمال و نعمت‌های خویش پاسخ‌گو قرار داده است. چنان‌که در قرآن کریم آمده است: «وَقَفُّهُمْ إِيَّاهُمْ مَسْئُولُونَ» (صافات: ۲۴)، «لَتَسْأَلَهُمْ أَجْمَعِينَ» (حجر: ۲۲)، و «لَتَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ» (تکواثر: ۸). این آیات یادآور مسئولیت انسان در قبال نعمت‌های الهی و ضرورت پاسخ‌گویی او در روز حساب هستند.

بر اساس دیدگاه مفسران، خداوند حکم کرده است که انسان به سوی او بازگردد تا از اعمالش بازخواست شود و بر اساس آن جزا یابد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۵۲/۲۰-۳۵۳). ابعاد این مسئولیت‌پذیری به قدری گسترده است که حتی اعضا و جوارح انسان را نیز شامل می‌شود؛ چنان‌که در آیه «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء: ۳۶) آمده است. خداوند از گوش، چشم و قلب - که ابزارهای تحصیل علم هستند - بازخواست خواهد کرد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹۴/۱۳).

مطابق آیات قرآن، این پرسش و بازخواست تنها به مردم عادی اختصاص ندارد، بلکه پیامبران نیز مورد سؤال قرار می‌گیرند: «فَلَتَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَتَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ» (اعراف: ۶). خداوند متعال تصریح می‌کند که از پیامبران نیز پرسیده خواهد شد که آیا رسالت الهی را به امت‌ها رسانده و وظایف خود را انجام داده‌اند یا در این امر کوتاهی کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ۸۹/۸).

در روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است: «همه شما مسئول زیردستان خود هستید و باید پاسخ‌گو باشید؛ امام از امتش، مرد از همسرش، زن از رفتار در خانه‌ی همسرش و بنده از مال و دارایی مولایش. همچنین خداوند از من نیز سؤال می‌کند که آیا رسالت را ابلاغ کردم یا نه» (علامه مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۸/۷۲؛ متقی هندی، ۱۴۱۹: ۲۲/۶). بنابراین نه تنها مردم عادی، بلکه انبیای الهی نیز در برابر خداوند مسئولیت‌پذیر هستند.

در روایت دیگری درباره مسئولیت‌پذیری انسان آمده است: «در روز قیامت از تو می‌پرسند که جوانی‌ات را در چه راهی صرف کردی؟ عمرت را در چه کاری فانی نمودی؟ ثروتت را چگونه به دست آوردی و آن را در چه راهی مصرف کردی؟» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۳۵/۲). بر این اساس، کسانی که از انجام مسئولیت‌های خود فرار کنند، مستحق عذاب الهی خواهند بود.

قرآن کریم درباره کسانی که به بهانه‌های مختلف از انجام مسئولیت خود شانه خالی می‌کنند، می‌فرماید: «قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَ... اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ» (توبه: ۲۴).

بر اساس این آیه، برخی مسلمانان به دلیل علاقه و محبت به خانواده و تجارت، از مسئولیت جهاد در راه خدا و هجرت با پیامبر ﷺ سرباز زدند. خداوند نیز آنان را به عواقب این رفتار هشدار داده و بیان می‌کند که مقدم داشتن محبت خانواده و مال بر محبت خدا و رسول، موجب محرومیت از هدایت الهی خواهد شد (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۵۶/۱۰).

امام علی (علیه السلام) نیز در خطبه‌ای خطاب به کسانی که دچار غفلت شده و از انجام مسئولیت شانه خالی کرده‌اند، می‌فرماید: «ای غافلان که از کارهایتان غفلت نمی‌شود و ای ترک‌کنندگان فرامین الهی که از کارهایتان بازخواست می‌شوید، شما را چه شده است که از خدا روی گردان شده‌اید و به غیر او گرایش دارید؟! گویی که شما نه انسان، بلکه چهارپایانی بی‌اراده هستید که شبانشان به چراگاهی و آبشخوری آلوده برده است» (نهج البلاغه، خطبه ۱۷۵).

همان‌گونه که فرانکل بر این باور است که معنادرمانی و اختیادرمانی وظیفه مسئولیت‌پذیری فرد را به او گوشزد می‌کنند، در قرآن کریم نیز آیاتی وجود دارد که مسئولیت را متوجه خود انسان‌ها می‌داند؛ انسان‌ها با اراده آزاد خویش ایمان می‌آورند یا کفر می‌ورزند: «فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ لَّسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ» (غاشیه: ۲۱-۲۲). خداوند در این آیه خطاب به پیامبر ﷺ می‌فرماید که وظیفه او تنها تذکر دادن است و هیچ‌گونه سلطه و اجبار بر مردم ندارد؛ زیرا سلطه به معنای اجبار بر دیگری است (طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، بی‌تا: ۳۳۸/۱۰).

امام رضا (علیه السلام) نیز در روایتی نقل می‌کند: گروهی از مسلمانان به حضور پیامبر اکرم ﷺ رسیدند و عرض کردند: چرا بر کسانی که توانایی دارند فشار نمی‌آورید تا اسلام بیاورند و تعداد مسلمانان افزوده شود؟ حضرت در پاسخ فرمودند: «من طاقت آن را ندارم پروردگار خود را ملاقات کنم در حالی که بدعتی نهاده باشم و به چیزی که مأمور به آن نیستم اقدام کرده باشم؛ من نمی‌توانم با زور و قدرت کسی را مجبور کنم» (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۱۲۳/۲).

بنابراین، انسان با اراده آزاد خود باید مسئولیت اعمال خویش را بر عهده گیرد و پیامبران و اولیای الهی صرفاً نقش تذکردهنده دارند، نه اجبارکننده.

سه. سنجش مولفه اختیار و اخلاق مداری

فرانکل در بیان تجارب خود از اردوگاه کار اجباری، به اختیار انسان در بخشش و احسان در شرایط سخت اشاره می‌کند و این امر را راهی برای التیام روح خویش و دیگران می‌داند. این مفهوم در قرآن کریم با عنوان انفاق در تنگ‌دستی مطرح شده است؛ رفتاری کریمانه که موجب جلب محبت الهی و دریافت پاداش نیکوتر از سوی خداوند می‌شود.

در آیات و روایات نمونه‌هایی از آزادی اراده در بهبود اخلاق بیان شده است. چنان‌که درباره اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم‌السلام) آمده است: «وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حَيْثُ مَسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا» (انسان: ۸).

با وجود نیاز خود به غذا، آنان با اراده آزاد خویش آن را انفاق کردند و مسکین، یتیم و اسیر را اطعام نمودند (قمی، ۱۳۶۳: ۳۹۸/۲). این نمونه نشان می‌دهد که حتی در شرایط سخت، انسان می‌تواند با اختیار خود اخلاق را رعایت کرده و انفاق در راه خدا را بر نیاز شخصی مقدم بدارد. نمونه‌ای دیگر در قرآن درباره گروهی از مسلمانان انصار است که پیش از مهاجران در مدینه سکونت داشتند. خداوند درباره آنان می‌فرماید: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» (حشر: ۹).

بر اساس گزارش مفسران، این آیه درباره تقسیم غنائم بنی‌نضیر نازل شد. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به انصار فرمود: اگر بخواهید، شما را در تقسیم غنائم با مهاجران شریک می‌کنم، به شرط آن‌که مهاجران نیز در اموال و دارایی‌های شما شریک باشند؛ و اگر مایل باشید، همه غنائم را به مهاجران واگذار می‌کنم. انصار راه جوانمردی را برگزیدند و گفتند: همه غنائم را به مهاجران بدهید و در عین حال آنان را در اموال و خانه‌های خود شریک می‌سازیم (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۹۰/۹). این بخشش در حالی صورت گرفت که انصار خود به‌شدت به آن غنائم نیاز داشتند. علامه طباطبایی نیز واژه «خصاصة» را به معنای فقر و حاجت دانسته و تأکید می‌کند که انصار با وجود نیاز شدید، مهاجران را بر خود مقدم داشتند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۰۶/۱۹).

در آیات دیگر نیز خداوند متقین را چنین وصف می‌کند: «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ» (آل‌عمران: ۱۳۴).

این آیه بیانگر آن است که انسان‌ها حتی در شرایط سخت می‌توانند با اراده آزاد خود اخلاق را رعایت کنند و از مال اندک خویش دیگران را بهره‌مند سازند. ابن‌کثیر در تفسیر خود این آیه را وصف اهل بهشت می‌داند که در سختی و آسانی اتفاق می‌کنند و هیچ چیز آنان را از اطاعت خدا و اتفاق در راه رضای او باز نمی‌دارد (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹: ۱۰۳/۲). از این رو در توصیف مؤمنان می‌توان به اتفاق آن‌ها در تنگدستی اشاره کرد.

از آثار اتفاق در تنگدستی می‌توان به روایتی از امام رضا (علیه‌السلام) اشاره کرد که می‌فرمایند: «در میان بنی‌اسرائیل قحطی شدیدی پدید آمد که سال‌های متمادی ادامه داشت. در این سال‌ها زنی لقمه نانی در دست داشت و قصد خوردن آن را داشت که سائلی به در خانه‌اش آمد و اظهار گرسنگی کرد. زن لقمه نان را به سائل بخشید. در همان زمان فرزند خردسال او در بیابان مشغول جمع‌آوری هیزم بود که گرگی به او حمله کرد. خداوند به وسیله جبرئیل فرزند را از دهان گرگ نجات داد و به مادر بازگرداند و خطاب به او فرمود: این لقمه در برابر لقمه‌ای است که به سائل دادی» (ابن‌بابویه، ۱۳۶۸: ۱۴۰/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲۳/۹۶).

امام علی (علیه‌السلام) نیز در روایتی می‌فرمایند: «بهترین مردم کسی است که در تنگ‌دستی ایثارگر و شکیب‌باشد» (محمدری‌شهری، ۱۳۸۳: ۲۰/۱).

در آموزه‌های قرآن کریم، بر فضیلت اخلاقی اتفاق تأکید فراوان شده و اختیار انسان در انجام اعمال نیک یا بد مورد توجه قرار گرفته است. چنان‌که در آیات آمده است: ﴿إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا﴾ (اسراء: ۷)؛ ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا﴾ (فصلت: ۴۶)؛ ﴿مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ﴾ (روم: ۴۴).

این آیات نشان می‌دهند که انسان با اراده آزاد خود تصمیم می‌گیرد عمل صالح انجام دهد یا راه فساد را برگزیند. مفسران نیز بر این باورند که این سنتی همیشگی است؛ نیکی‌ها و بدی‌ها سرانجام به خود انسان بازمی‌گردد. هر ضربه‌ای که انسان وارد می‌کند بر پیکر خویش وارد شده و هر خدمتی به دیگری در حقیقت خدمت به خود اوست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۶/۱۲).

بر اساس تعالیم قرآن کریم، عمل صالح زمانی مقبول و پسندیده است که در راه خدا و با هدف کسب رضایت او و از روی اراده و اختیار انجام شود. خداوند می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَا تَمَثَّلَ حَبَةٌ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ (بقره: ۲۶۱).

همچنین در آیه دیگر آمده است: ﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ (بقره: ۲۶۲).

مفسران ذیل این آیات تأکید کرده‌اند که انفاق مقبول و مأجور آن است که برای خداوند و در راه‌های مورد رضای او انجام شود؛ انفاقی که با هدف جلب نظر مردم یا همراه با منت و آزار باشد، فاقد پاداش اخروی خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۱۲/۳۳۹).

بنابراین، آموزه‌های قرآن کریم سخن فرانکل را مبنی بر آزاد بودن انسان در رعایت اخلاق تأیید می‌کند؛ زیرا انسان با اختیار خود می‌تواند حتی در شرایط سخت، اخلاق را رعایت کرده و با انفاق و ایثار به تعالی روحی و رضایت الهی دست یابد.

چهار. سنجش مولفه اختیار و شادکامی

همان‌گونه که فرانکل به اختیار و شادکامی انسان اشاره می‌کند، در گزاره‌های قرآنی و روایی نیز شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد انسان با انجام اعمال صالح و شایسته، زمینه شادی و کامیابی خود را در دنیا و آخرت فراهم می‌سازد.

آیات متعددی در قرآن کریم بر شادی و خوشحالی ناشی از اعمال اختیاری انسان‌ها تأکید دارند. بارزترین نمونه در دنیا، آیات ابتدایی سوره روم است که خداوند می‌فرماید: ﴿غَلَبَتِ الرُّومُ﴾ (روم: ۲) *فِي أَذْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ* (روم: ۳) *فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ* (روم: ۴).

برخی مفسران این آیات را مربوط به جنگ میان روم و فارس دانسته‌اند که پس از پیروزی رومیان، مؤمنان شادمان شدند (طبرسی، ۱۴۱۲: ۳/۲۵۸).

ایمان اختیاری نیز یکی دیگر از عوامل خوشحالی و شادکامی در دنیاست: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾ (رعد: ۲۸).

رحمت الهی که به سبب ایمان اختیاری انسان‌ها حاصل می‌شود نیز از عوامل شادی معرفی شده است: ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا...﴾ (روم: ۳۶)، ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾ (یونس: ۵۸).

زمخشری ذیل این آیات بیان می‌کند که مؤمنان با ایمان اختیاری خود موجبات شادی خویش را فراهم می‌سازند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۵۳/۲).

شادکامی تنها به دنیا محدود نمی‌شود، بلکه آثار اعمال اختیاری به آخرت نیز سرایت دارد. قیامت صحنه بازتاب اعمال نیک و بد انسان‌هاست؛ آنان که در دنیا کارهای صالح انجام داده‌اند، نامه اعمالشان به دست راستشان داده می‌شود و شادمان خواهند بود:

﴿فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا وَيَنْقَلِبُ إِلَىٰ أَهْلِهِ مَسْرُورًا﴾ (انشقاق: ۷-۹).

همچنین آیاتی چون ﴿وَجُودٌ يُؤْمِنُ نَاصِرَةٌ﴾ (قیامت: ۲۲) و ﴿تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ﴾ (مطففین: ۲۴) به شادی مؤمنان در آخرت اشاره دارند. مفسران این آیات را بیانگر آن دانسته‌اند که پرهیزکاران در قیامت با چهره‌هایی درخشان محشور می‌شوند و از فضل و رحمت الهی شادمان خواهند بود (مغنیه، ۱۴۲۴: ۴۷۳/۷).

در روایات نیز بر نقش اختیار انسان در شادکامی تأکید شده است. امام جواد (علیه السلام) در پاسخ به مردی که از کمک به برادران مؤمن خود خوشحال بود، فرمود: «به جانم سوگند تو سزاوار این خوشحالی هستی» (محمدری شهری، ۱۳۸۳: ۴۳۷/۷). همچنین امام علی (علیه السلام) فرمود: «شادی مؤمن به پیروی از پروردگارش است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۵۱۶/۱).

بنابراین، شادکامی مورد نظر فرانکل در آموزه‌های قرآن کریم نیز انعکاس یافته است؛ با این تفاوت که قرآن به شادکامی ناشی از اعمال اختیاری در هر دو جهان اشاره دارد، در حالی که فرانکل بیشتر بر شادکامی در دنیا تأکید می‌کند.

پنج. سنجش مولفه اختیار و نفی جبر مطلق

فرانکل به اختیار مطلق انسان باور دارد و نظریه جبر را به‌طور کامل نفی می‌کند. آموزه‌های قرآن کریم نیز نظریه جبر مطلق را مردود دانسته و آن را مخالف عدل الهی معرفی کرده‌اند. زیرا لازمه پذیرش این نظریه، نسبت دادن کارهای قبیح به خداوند و ظالم دانستن اوست؛ همچنین، مجبور کردن انسان‌ها به گناه و سپس مجازات آنان به‌خاطر همان گناه، ظلمی آشکار خواهد بود.

قرآن کریم در آیات متعدد به این حقیقت تصریح می‌کند که هر انسانی به مقتضای دستاورد خود پاداش یا جزا می‌بیند و هیچ‌گونه ستمی از سوی خداوند بر او روا نمی‌شود: ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ (انعام: ۱۶۰)؛ ﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ﴾ (غافر: ۱۷).

بر اساس این آیات، اگر انسان به انجام کارهای ناشایست مجبور باشد، مجازات او ظلم خواهد بود؛ در حالی که خداوند نه کسی را مجبور به گناه می‌کند و نه به کسی ستم روا می‌دارد، بلکه هر فرد را به پاس اعمال اختیاری اش پاداش یا جزا می‌دهد (طبری، ۱۴۱۲: ۷۹/۸).

امام علی (علیه السلام) نیز در ردّ جبر انسان در اعمال می‌فرمایند: «اگر چنین بود، ثواب و عقاب، امر و نهی و تنبیه باطل می‌شد؛ وعده و وعید بی‌اساس بود؛ بدکار نکوهش نمی‌شد و نیکوکار ستایش نمی‌گردید» (ابن بابویه، ۱۳۵۷: ۳۸۰/۱). ایشان در روایت دیگری نسبت دادن گناه به خداوند را ظلم دانسته و می‌فرمایند: «نگویید خداوند آنان را به گناهان واداشته؛ زیرا اگر چنین بگویید، در حق خداوند ستم روا داشته‌اید» (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳: ۱۰۹/۴).

افزون بر این، قرآن کریم بارها از اراده آزاد انسان سخن گفته و نقش او را در دنیا طلبی و آخرت طلبی تبیین کرده است. سعادت و شقاوت انسان در نگاه قرآن، نتیجه انتخاب‌ها و اعمال اختیاری اوست؛ بدین معنا که این خود انسان است که زندگی دنیوی و اخروی اش را می‌سازد.

همان‌گونه که در آیات قرآن کریم آمده است: ﴿إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾ (انسان: ۳)، ﴿مَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا﴾ (اسراء: ۱۵)، ﴿كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ﴾ (طور: ۲۱)، ﴿قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيفٍ﴾ (انعام: ۱۰۴).

بر اساس دیدگاه صاحب مجمع‌البیان، خداوند انسان را در روز قیامت حسابگر اعمال خویش قرار می‌دهد تا سزای کردار خود را به‌طور عادلانه و بدون کم‌وکاست ببیند. در آن روز برای اهل محشر روشن می‌شود که هیچ‌کس مورد ظلم واقع نمی‌گردد؛ بلکه هر کس در دنیا راه دین را برگزیند، نتیجه آن به خودش بازمی‌گردد و هر کس از راه دین منحرف شود، زیان و کیفر گمراهی دامن گیر او خواهد شد. هیچ‌کس بار دیگری را به دوش نمی‌کشد و به کیفر گناه دیگری عذاب نخواهد شد (طبرسی، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۲: ۶/۶۲۳).

در حقیقت، پاداش و جزای انسان در روز قیامت به انتخاب‌های او در دنیا وابسته است؛ اینکه راه دین را برگزیند یا از آن منحرف شود. گزاره‌های قرآن و حدیث این سخن فرانکل را تأیید می‌کنند؛ زیرا خداوند با جبر مطلق به دنبال ایمان اجباری بندگان نبوده است، بلکه انسان را مختار آفریده تا با اراده خود مؤمن یا کافر شود.

خداوند در سوره یونس خطاب به پیامبر ﷺ می‌فرماید: «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» (یونس: ۹۹).

برخی مفسران معتقدند که خداوند در این آیه به پیامبر ﷺ یادآور می‌شود که اگر مشیت الهی بر ایمان همه انسان‌ها قرار می‌گرفت، چنین می‌شد؛ اما چون چنین چیزی خواست خداوند نیست، پیامبر نباید انتظار داشته باشد که همه ایمان بیاورند. ایمان مطلوب، ایمانی است که از روی اختیار و انتخاب باشد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۰/۱۲۶).

در روایات اهل بیت ﷺ نیز بر نفی جبر تأکید شده است. حسن بن علی و شاء از امام رضا ﷺ پرسید: آیا خداوند بندگان را بر انجام گناهان مجبور کرده است؟ امام ﷺ پاسخ داد: «خداوند عادل‌تر و حکیم‌تر از آن است که چنین کاری انجام دهد» (ابن بابویه، ۱۳۵۷: ۱/۳۶۲). همچنین ابراهیم بن ابی‌محمود نقل می‌کند که از امام رضا ﷺ پرسید: آیا خداوند بندگان را وادار به گناه می‌کند؟ امام فرمود: «خیر، بلکه آنان را آزاد و مختار قرار داده و به آنان مهلت می‌دهد تا توبه کنند.» سپس افزود: «چگونه ممکن است خداوند بندگان را به کاری مجبور کند که قادر به انجام آن نیستند، در حالی که خود فرموده است: وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱/۵).

بنابراین، بر اساس آموزه‌های قرآن و روایات، انسان در انجام اعمال خویش از آزادی اراده برخوردار است و خداوند او را به انجام کاری مجبور نساخته، بلکه خواستار ایمان اختیاری بندگان است. در این زمینه، آموزه‌های قرآن کریم سخن فرانکل مبنی بر اختیار انسان و نفی جبر مطلق را تأیید می‌کند.

۴. نقاط اشتراک و افتراق مؤلفه‌های اختیار درمانی فرانکل با آموزه‌های قرآن

نقاط اشتراک به شرح ذیل است:

اختیار و مسئولیت‌پذیری: در هر دو دیدگاه، انسان موجودی آزاد اما مسئول معرفی شده است؛ بدین معنا که آزادی او در چارچوب مسئولیت معنا می‌یابد و در سرای دیگر باید پاسخگوی اعمال خویش باشد.

اختیار و اخلاق‌مداری: فرانکل و آموزه‌های قرآن هر دو بر آزادی معنوی انسان تأکید دارند. حتی در شرایط دشوار، بشر می‌تواند با اختیار خود اخلاق را رعایت کرده و به هم‌نوع خویش یاری رساند.

نفی جبر مطلق: هر دو دیدگاه، جبر مطلق را مردود دانسته و آن را مخالف عدالت الهی معرفی کرده‌اند. از این رو در مؤلفه اختیار و نفی جبر مطلق همسویی آشکار وجود دارد.

نقاط افتراق به شرح ذیل است:

اختیار در انجام اعمال: فرانکل عوامل بیرونی همچون محیط، وراثت و غرایز را کاملاً بی‌تأثیر می‌داند؛ در حالی که آموزه‌های قرآن این عوامل را مؤثر اما نه سلب‌کننده اختیار معرفی می‌کنند. بدین معنا که انسان تحت تأثیر این متغیرها قرار می‌گیرد، اما همچنان مسئول انتخاب‌های خود است. اختیار و شادکامی: فرانکل اثر اختیار را تنها در شادکامی دنیوی مورد توجه قرار می‌دهد؛ در مقابل، قرآن کریم به تأثیر اختیار در شادکامی هم در دنیا و هم در آخرت اشاره می‌کند و آن را نتیجه ایمان و اعمال صالح می‌داند.

نتیجه‌گیری

بر اساس مباحث مطرح‌شده، نتایج زیر حاصل گردید:

۱. ویکتور فرانکل در اختیاردرمانی، قائل به آزادی اراده انسان است و مؤلفه‌هایی چون اختیار در انجام اعمال، اختیار و مسئولیت‌پذیری، اختیار و اخلاق‌مداری، اختیار و شادکامی، و اختیار و نفی جبر مطلق را به‌عنوان ارکان اصلی این رویکرد معرفی می‌کند.

۲. در مؤلفه اختیار در انجام اعمال، میان دیدگاه فرانکل و آموزه‌های قرآن همسویی وجود دارد. هر دو بر آزادی اراده انسان در برابر محیط، وراثت و سایر متغیرها تأکید دارند؛ با این تفاوت که قرآن تأثیر این عوامل را در حد اقتضاء می‌پذیرد، بی‌آنکه اختیار انسان را سلب کند، در حالی که فرانکل آن‌ها را کاملاً بی‌تأثیر می‌داند.

۳. در مؤلفه اختیار و مسئولیت‌پذیری، هر دو دیدگاه بر این باورند که انسان در پذیرش مسئولیت آزاد است و تنها باید این وظیفه به او یادآوری شود. بنابراین، در این زمینه همسویی کامل میان فرانکل و آموزه‌های قرآن وجود دارد.

۴. در مؤلفه اختیار و اخلاق‌مداری، هر دو دیدگاه به آزادی معنوی انسان باور دارند. انسان حتی در شرایط دشوار می‌تواند با اختیار خود اخلاق را رعایت کرده و به دیگران کمک کند. بخشش در شرایط سخت زندان که فرانکل به آن اشاره کرده، در قرآن کریم با عنوان انفاق در تنگ‌دستی مطرح شده است که با هدف کسب رضایت خداوند انجام می‌گیرد.

۵. در مؤلفه اختیار و شادکامی، هر دو دیدگاه معتقدند انسان با اعمال اختیاری می‌تواند زمینه شادی و کامیابی خویش را فراهم سازد. تفاوت در این است که فرانکل تنها به شادکامی دنیوی توجه دارد، در حالی که قرآن کریم به تأثیر اختیار در شادکامی هر دو جهان (دنیا و آخرت) اشاره می‌کند. در مؤلفه اختیار و نفی جبر مطلق، آموزه‌های قرآن و فرانکل دیدگاهی مشابه دارند. هر دو جبر مطلق را مردود شمرده و آن را مخالف عدالت الهی می‌دانند؛ زیرا اجبار انسان بر انجام اعمال نوعی ظلم محسوب می‌شود که با عدالت خداوند در تعارض است.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه: محمد مهدی فولادوند، تهران: مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۶ش.
- ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، عوالی اللثالی العزیزیه، تحقیق و تصحیح: مجتبی عراقی، قم: دارالسیدالشهداء، بی جا، بی تا.
- ابن بابویه، محمد بن علی، التوحید، قم: نشر اسلامی، بی جا، ۱۳۵۷ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، تحقیق: سید حسن موسوی، قم: انتشارات الرضی، چاپ دوم، ۱۳۶۸ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی، خصال، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۲ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا علیه السلام، بی جا: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۴ق.
- ابن عاشور، محمد طاهر، تفسیر التحریر و التتویر، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، چاپ اول، ۱۴۲۰ق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
- بصیری، حمیدرضا؛ گوهری، مریم، «نقش وراثت در سرنوشت انسان از منظر قرآن و حدیث»، مجله سراج منیر، شماره ۱۳، ۱۳۹۲ش.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.
- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم: اسراء، چاپ اول، ۱۳۷۸ش.
- حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم: آل البیت، چاپ اول، ۱۱۰۴ق.
- خصیبی، حسین بن حمدان، هداية الكبرى، بیروت: مؤسسة البلاغ، بی جا، ۱۴۱۹ق.
- راوندی، قطب الدین سعید بن عبدالله، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه، قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، چاپ اول، ۱۴۰۶ق.
- زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل، بیروت: دارالکتاب العربی، چاپ سوم، ۱۴۰۷ق.
- شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تصحیح: صبحی صالح، قم: هجرت، ۱۴۱۴ق.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ اول، ۱۳۹۰ش.

- طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر جوامع الجامع، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصرخسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ش.
- طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه، بی‌جا، ۱۴۱۲ق.
- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، بی‌تا.
- فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۲۰ق.
- فرانکل، ویکتور امیل، انسان در جست‌وجوی معنا، ترجمه: کامیار زارعی، تهران: فانوس سپهر، چاپ اول، ۱۴۰۲ش.
- فرانکل، ویکتور امیل، انسان در جست‌وجوی معنا، ترجمه: نهضت صالحیان و مهین میلانی، بی‌جا، بی‌ناشر، بی‌تا.
- فرانکل، ویکتور امیل، پزشک و روح، ترجمه: فرخ سیف‌بهزاد، تهران: لیوسا، چاپ هفتم، ۱۴۰۱ش.
- فرانکل، ویکتور امیل، معنادرمانی (مبانی و کاربردهای معنادرمانی)، ترجمه: مهین میلانی، تهران: لیوسا، چاپ دوازدهم، ۱۴۰۱ش.
- فرانکل، ویکتور امیل، معنادرمانی، ترجمه: فاطمه شعبی، بی‌جا، بی‌ناشر، ۱۳۹۲ش.
- قرشی بنابی، علی اکبر، تفسیر احسن‌الحديث، تهران: بنیاد بعثت، چاپ دوم، ۱۳۷۵ش.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم: دارالکتاب، چاپ سوم، ۱۳۶۳ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- متقی، علی بن حسام‌الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الأفعال، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی‌جا، ۱۴۱۹ق.
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌جا، ۱۴۰۳ق.
- محمدی ری‌شهری، محمد، میزان‌الحکمة، قم: دارالحديث، چاپ دوم، ۱۳۸۳ش.
- مغنیه، محمدجواد، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتب الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۲۴ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دهم، ۱۳۷۱ش.

References

- Qur'ān Karīm, Traanslated by Muḥammad-Mahdī Fūlādvand (The Holy Qur'an, trans. by Muhammad Mahdi Fooladvand), Tehrān: Muṭāla'āt-i Tārīkh va Ma'ārif-i Islāmī, 1376 SH (1997 CE).
- Baṣīrī, Ḥamīdrizā; Gawharī, Maryam, "Naqsh-i Wirāthāt dar Sar-Nawisht-i Insān az Manẓar-i Qur'ān va Ḥadīth" (The Role of Heredity in Human Destiny from the Perspective of the Qur'an and Hadith), Majallah-yi Sirāj Munīr, no. 13, 1392 SH (2013 CE).
- Fakhr al-Rāzī, Muḥammad b. 'Umar, al-Tafsīr al-Kabīr (Mafātīḥ al-Ghayb) (The Great Exegesis [Keys to the Unseen]), Bayrūt: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, 3rd ed., 1420 AH (1999 CE).
- Frankl, Viktor Emil, Insān dar Jistujū-yi Ma'nā (Man's Search for Meaning), tarjama: Kāmyār Zārī'ī, Tehrān: Fānūs-i Sipahr, 1st ed., 1402 SH (2023 CE).
- Frankl, Viktor Emil, Insān dar Jistujū-yi Ma'nā (Man's Search for Meaning), tarjama: Nahẓat Ṣālihiyān va Mahīn Mīlānī, n.p., n.d.
- Frankl, Viktor Emil, Ma'nā-Darmānī (Logotherapy), tarjama: Fāṭimah Shu'aybī, 1392 SH (2013 CE).
- Frankl, Viktor Emil, Ma'nā-Darmānī (Mabānī va Kārburdhā-yi Ma'nā-Darmānī) (Logotherapy: Foundations and Applications), tarjama: Mahīn Mīlānī, Tehrān: Līvūsā, 12th ed., 1401 SH (2022 CE).
- Frankl, Viktor Emil, Pizishk va Rūḥ (The Doctor and the Soul), tarjama: Farrukh Sayf-Bihzād, Tehrān: Līvūsā, 7th ed., 1401 SH (2022 CE).
- Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan, Tafṣīl Wasā'il al-Shī'ah ilā Taḥṣīl Masā'il al-Sharī'ah (Detailed Means of the Shi'a to Derive the Legal Rulings), Qom: Āl al-Bayt, 1st ed., 1104 AH (1693 CE).
- Ibn Abī Jumhūr, Muḥammad b. Zayn al-Dīn, 'Awālī al-La'ālī al-'Azīziyyah (The Exalted Pearls), Researched and Edited: Muḥtabā 'Irāqī, Qom: Dār al-Sayyid al-Shuhadā', n.d.
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad al-Tāhir, Tafsīr al-Taḥrīr wa al-Tanwīr (The Liberation and Enlightenment Exegesis), Bayrūt: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī, 1st ed., 1420 AH (1999 CE).
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. 'Alī, al-Tawḥīd (Divine Unity), Qom: Nashr-i Islāmī, 1357 SH (1978 CE).
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. 'Alī, Khaṣāl (The Traits), Edited: 'Alī-Akbar Ghaffārī, Qom: Intishārāt-i Islāmī, 1st ed., 1362 SH (1983 CE).

- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ‘Alī, Thawāb al-A‘māl wa ‘Iqāb al-A‘māl (The Reward of Deeds and the Punishment of Deeds), Edited: Sayyid Ḥasan Mūsavī, Qom: Intishārāt al-Raḍī, 2nd ed., 1368 SH (1989 CE).
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ‘Alī, ‘Uyūn Akhbār al-Riḍā (Sources of the Reports on al-Riḍā), Bayrūt: Mu‘assasat al-A‘lamī li-l-Maṭbū‘āt, 1404 AH (1984 CE).
- Ibn Kathīr, Ismā‘īl b. ‘Umar, Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm (The Great Exegesis of the Qur’an), Bayrūt: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1st ed., 1419 AH (1998 CE).
- Jawādī Āmulī, ‘Abdullāh, Tafsīr Tasnīm (Tasnīm Exegesis), Qom: Isrā’, 1st ed., 1378 SH (1999 CE).
- Khaṣībī, Ḥusayn b. Ḥamdān, al-Hidāyah al-Kubrā (The Great Guidance), Bayrūt: Mu‘assasat al-Balāgh, 1419 AH (1998 CE).
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb, al-Kāfī (The Sufficient), Edited : ‘Alī-Akbar Ghaffārī, Tehrān: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 4th ed., 1407 AH (1986 CE).
- Majlisī, Muḥammad-Bāqir, Biḥār al-Anwār al-Jāmi‘ah li-Durar Akhbār al-A‘immah al-Aṭḥār (The Oceans of Lights Containing the Pearls of the Reports of the Pure Imams), Bayrūt: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1403 AH (1983 CE).
- Makāram Shīrāzī, Nāṣir, Tafsīr Nemūneh (The Exemplary Exegesis), Tehrān: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 10th ed., 1371 SH (1992 CE).
- Mughnīyah, Muḥammad-Jawād, al-Tafsīr al-Kāshif (The Revealing Exegesis), Qom: Dār al-Kutub al-Islāmī, 1st ed., 1424 AH (2003 CE).
- Muḥammadī Ray-Shahrī, Muḥammad, Mīzān al-Ḥikmah (The Scale of Wisdom), Qom: Dār al-Ḥadīth, 2nd ed., 1383 SH (2004 CE).
- Muttaqī, ‘Alī b. Ḥusām al-Dīn, Kanz al-‘Ummāl fī Sunan al-Aqwāl wa al-Af‘āl (The Treasure of the Workers in the Traditions of Sayings and Deeds), Bayrūt: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1419 AH (1998 CE).
- Qummī, ‘Alī b. Ibrāhīm, Tafsīr al-Qummī (The Qummi Exegesis), Qom: Dār al-Kitāb, 3rd ed., 1363 SH (1984 CE).
- Qurashī Banābī, ‘Alī-Akbar, Tafsīr Aḥsan al-Ḥadīth (The Best Discourse Exegesis), Tehrān: Bunyād-i Bi‘that, 2nd ed., 1375 SH (1996 CE).
- Rāwandī, Quṭb al-Dīn Sa‘īd b. ‘Abdullāh, Minhāj al-Barā‘ah fī Sharḥ Nahj al-Balāghah (The Path of Eloquence in Commentary on Nahj al-Balāghah), Qom: Kitābkhānah-yi Āyatullāh al-‘Uẓmā Mar‘ashī Najafī, 1st ed., 1406 AH (1985 CE).

- Sharīf al-Raḍī, Muḥammad b. Ḥusayn, Nahj al-Balāghah (The Peak of Eloquence), Edited: Ṣubḥī Ṣāliḥ, Qom: Hijrat, 1414 AH (1993 CE).
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr, Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (Comprehensive Explanation of the Qur'an), Bayrūt: Dār al-Ma'rifah, 1412 AH (1992 CE).
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad-Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Balance in the Exegesis of the Qur'an), Bayrūt: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt, 1st ed., 1390 SH (2011 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl b. Ḥasan, Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (Compendium of Elucidation in Qur'anic Exegesis), Tehrān: Nāṣir Khusraw, 3rd ed., 1372 SH (1993 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl b. Ḥasan, Tafsīr Jawāmi' al-Jāmi' (Comprehensive Compendium Exegesis), Qom: Markaz Mudīriyyat Ḥawzah 'Ilmiyyah, 1st ed., 1412 AH (1991 CE).
- Tamīmī Āmidī, 'Abd al-Wāḥid b. Muḥammad, Ghurar al-Ḥikam wa Durar al-Kalim (Exalted Maxims and Pearls of Speech), Qom: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 2nd ed., 1410 AH (1989 CE).
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan, al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Elucidation in Qur'anic Exegesis), Bayrūt: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, n.d.
- Zamakhsharī, Maḥmūd b. 'Umar, al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa 'Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta'wīl (The Unveiler of the Subtle Realities of Revelation), Bayrūt: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 3rd ed., 1407 AH (1987 CE).